

تحلیل کارکردهای اجتماعی موسیقی ایران براساس اشعار شاعران و مطابقت آن با آثار سفالگری دوره سلجوقی

حلیمه جعفرپور نصیر محله^۱، زینب افزلی^۲، علیرضا ابراهیمی ایده‌لو^۳

(دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۰۵، پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۲/۳۱)

چکیده

موسیقی یکی از هنرهای ارزشمند دوره سلجوقی است که در جامعه آن عصر، به‌ویژه در میان طبقات بالای اجتماع، جایگاهی والا داشته است. برخلاف دیگر هنرها، اطلاعات زیادی از موسیقی این دوره وجود ندارد، اما براساس هنر سفالگری و متون ادبی می‌توان گفت که موسیقی در حیات اجتماعی دوره سلجوقی نقش مؤثری داشته و در موقعیت‌های گوناگون همچون رزم و بزم، مراسم آیینی و جشن‌ها، عنصری کلیدی به‌شمار می‌آمده است. پژوهش حاضر کوشیده است با استناد به آثار سفالگری و دیوان هشت تن از شاعران عصر سلجوقی، کارکردهای اجتماعی موسیقی این دوره را تحلیل و تبیین نماید. هدف این پژوهش، شناخت موسیقی دوره سلجوقی بر اساس آثار سفالی و اشعار این دوره است که به روش تاریخی - تحلیلی سامان یافته است. یافته‌های پژوهش نشان داده که میان نقوش سفالینه‌های سلجوقی و اشعار شاعران این دوره همبستگی وجود داشته است.

واژگان کلیدی: دوره سلجوقی، سازهای موسیقی، اشعار شاعران، سفالگری، کارکرد اجتماعی.

۱. دانش‌آموخته دکتری تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران؛

Email: jafarpoor.h@gmail.com

۲. دانش‌آموخته دکتری باستانشناسی دوران اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران؛

Email: z.afzali1@ut.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان؛

Email: alireza.ebrahimi63@yahoo.com

مقدمه

موسیقی یکی از مهم‌ترین آفرینش‌های بشر است که با اُثرپذیری از پدیده‌های فرهنگی و طبیعی به وجود آمده است و در حکم ابزاری در دست تاریخ به تداوم یک فرهنگ کمک می‌کند (مریام، ۳۱۷-۳۱۸). با توجه به اینکه آثار گذشته ما ایرانیان کم و بیش در دست است، این مسئله برای ما اهمیت زیادی دارد؛ زیرا ایرانیان از گذشته‌های دور همواره احساس خود را در آواها و نواها دمانده و به گروه‌های اجتماعی ارائه کرده‌اند. گواه این سخن، متون ادبی و یافته‌های باستان‌شناسی است که با مطالعه آنها می‌توان تا حدودی به جایگاه موسیقی و موسیقیدانان در هر دوره پی برد.

یکی از ادوار پر رونق موسیقی ایران، عصر سلجوقی است که از یک سو، نام بسیاری از سازها و اصطلاحات موسیقی همچون دف، چنگ، تنبور و خنیاگر در دیوان‌های شعر انعکاس یافته و از سوی دیگر، صحنه‌های نوازندگی و انواع سازها بر آثار سفالگری این دوره نقش بسته است. برخی از پژوهشگران با مطالعاتی که در منابع ادبی و اشعار شاعران داشته‌اند، دیوان شعرا را اصلی‌ترین منابع موسیقی پژوهی به‌شمار می‌آورند، در حالی که تعداد اندکی از پژوهش‌ها، (حدود چهار درصد) با این روش انجام گرفته و بیشتر به مبحث وزن و موسیقی شعر اختصاص یافته است (میرعلی نقی، ۴۷۰-۴۹۳). با توجه به موارد اشاره شده و غنای موجود در نقوش سفالگری، ضرورت یافت تا این آثار در مطالعه‌ای تطبیقی بررسی شوند. هدف پژوهش حاضر، تبیین کارکردهای اجتماعی موسیقی در عصر سلجوقی با مقایسه اشعار شاعران و نقوش موجود بر آثار سفالگری است. از این رو، پرسش‌های پژوهش حاضر عبارت‌اند از: جایگاه اجتماعی موسیقی در عصر سلجوقی بر اساس دیوان‌های شعری و آثار سفالی چگونه بوده است؟ میان آثار سفالی و اشعار این دوره در پرداختن به عناصر موسیقایی چه میزان مطابقت وجود دارد؟

در این پژوهش، دیوان هشت تن از شاعران برجسته عصر سلجوقی بررسی و نگرش آنان به موسیقی با اطلاعات موجود در ۹۸ اثر سفالی با موضوع موسیقی مطابقت داده شد که برگزیده‌ای از آنها در اینجا آمده است. گفتنی است که آثار سفالی مطالعه شده، بیشتر سفال مینایی و زرین‌فام و مربوط به سده‌های پنجم، ششم و اوایل سده هفتم هجری قمری است که همه آنها در سبک هنری سلجوقی جای می‌گیرند.

پیشینه پژوهش

هرچند، درباره موسیقی سلجوقی، پژوهش‌های زیادی صورت نگرفته است، برخی

تحقیقات انجام شده در این حوزه می‌تواند پیشینه پژوهش حاضر قرار گیرد؛ مانند خضرای (۱۳۹۱) که نگرش به موسیقی در این دوره را بر اساس منابع ادبی، تاریخی و رسالات موسیقی بررسی نموده است؛ بحرانی (۱۳۹۴) پایان‌نامه‌اش را به مطالعه سازهای موسیقی این دوره اختصاص داده است؛ تندی و همکارانش (۱۳۹۸) ساختار ساز عود را تشریح نموده‌اند؛ ثابت‌زاده (۱۳۸۴) سیر تحول واژه‌های موسیقی را در شعر فارسی بررسی کرده است؛ پورجواد (۱۳۹۲) به وضعیت موسیقی سلجوقی از نظر سنائی اشاره داشته است؛ زارعی و شریف‌کمالی (۱۳۹۳) نقش زنان در موسیقی این دوره را بررسی کرده‌اند. اما، پژوهش حاضر با رویکردی دیگر و براساس اشعار و آثار سفالگری به مطالعه موسیقی این دوره می‌پردازد.

اوضاع سیاسی اجتماعی عصر سلجوقی

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکان غز بودند که بین سال‌های ۴۲۹ تا ۵۹۰ ه.ق بر سرزمین وسیعی از ماوراءالنهر تا دریای مدیترانه حکومت می‌کردند (ظهیرالدین نیشابوری، ۱۰-۱۱). از پادشاهان مقتدر این سلسله می‌توان به آلبارسلان و ملک‌شاه اشاره کرد که دوره فرمانروایی آنها اوج شکوفایی سلجوقیان بود؛ زیرا هم قلمروشان توسعه پیدا کرد و هم علم، هنر و ادبیات فارسی رونق یافت. در این پیشرفت، قدرت قلم و تدبیر دیوان‌سالاران ایرانی نیز نقشی اساسی داشت (جعفریان و کمالی، ۴۰). توسعه فضای کار و صنعت سبب شد جامعه به طبقات مختلفی همچون غلامان، صنعتگران، کارمندان، تجار، فقها، سپاهیان و فقرا تقسیم شود (حلمی، ۱۴۹). این طبقات در پناه ثبات سیاسی توانستند در امنیتی نسبی به زندگی خود ادامه دهند (لمبتون، ۲۰۲). حاکمان سلجوقی نیز در شکوفایی هنر و ادبیات نقش زیادی داشتند. آنان هنر را از ملزومات سلطنت می‌دانستند؛ از همین رو، برخی از هنرها در این دوره به درجه‌ای از پیشرفت رسیدند که طول تاریخ هنر ایران کمتر به آن دست یافته‌اند (ویلسون، ۱۴؛ پوپ، ۳۲). زیرا، هر اثر هنری ارتباطی مستقیم با بسترهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه خود دارد و تلاش می‌کند سلیقه مخاطبان خود را برآورده سازد؛ به همین سبب ویژگی‌های خاص خود را می‌پذیرد (شعبانی و محمودی، ۸۸). در چنین فضایی، موسیقی نیز جزو هنرهایی بود که به پیشرفت رو آورد؛ چنانکه ابن‌خلدون می‌گوید: «موسیقی هنگامی در جامعه رواج می‌یابد که تمدن و عمران در آن رواج یابد، و از حد نیازهای اولیه فراتر رود تا به مرحله

تجمل، تفنن و تفریح برسد. در چنین حالتی این هنر به وجود می‌آید؛ زیرا تنها کسی به آن توجه می‌کند که از لحاظ کلیه نیازمندی‌های ضروری مانند وسایل معاش و خانه آسوده‌خاطر باشد» (۸۵۲/۲).

هنر سفالگری در دوره سلجوقی

در این دوره، سفالگری با ذوق و مهارت سفالگران به درجه بالایی از شکوفایی رسید. هنرمندان از انواع فن‌ها برای ساخت نقوش تزئینی استفاده کردند و سفالگر با استفاده از رنگ‌های فراوان، توانست نقش‌های زیادی بیافریند (پرایس، ۶۴). چنانکه این دوره را عصر طلایی سفالگری ایران نامیده‌اند (Hillenbrand, 142-145، ویلسون، ۱۴۴). سفال‌های این دوره، بازتابی از نقاشی، نگارگری و دیوارنگاره‌هایی است که امروزه آثار زیادی از آنها به جای نمانده است و صحنه‌هایی را نشان می‌دهد که درباریان در حلقه مهمانان و نوازندگان محصورند و موضوعاتی همچون صحنه‌های روایی، فلکی، خنیاگری، عاشقانه و شکار را دربرمی‌گیرند (ورجوند، ۷۲). در این میان، در آثاری که با نقوش نوازندگان همراه است، حالت چرخش نقوش نوازندگان به همراه نقوش اسلیمی روی ظروف نوعی فضای روحانی را تجسم می‌بخشد و طرح‌های نباتی بیانگر ترسیم وزن و بر مبنای نسبت‌های ریاضی و دارای ملودی موسیقایی است (بورکهارت، ۱۰۳). انسان در این صحنه‌ها و در حالات مختلف از جمله نواختن سازهای موسیقی همچون عود، نی و چنگ به تصویر کشیده شده است.

پیوند موسیقی، شعر و سفال

موسیقی در حیات اجتماعی و فرهنگی ایرانیان از چنان اهمیتی برخوردار بود که در گستره وسیع هنر و ادبیات فارسی همواره سهمی را به خود اختصاص داده است. در دوره‌های مختلف، دیوان شاعران پر از اصطلاحات موسیقایی و اشعارشان یکی از منابع مهم در شناخت جایگاه اجتماعی موسیقی به شمار می‌آمده است. از آنجا که شاعر در متن جامعه زندگی می‌کند و ذهن و زبانش برآمده از جامعه خویش است، بی‌شک تمایلات و گرایش‌های مردم را در خود ثبت و ضبط می‌کند. شاعران دوره سلجوقی نیز از این قاعده مستثنا نبودند و سنت‌های موسیقایی زمانه خویش را در آثارشان منعکس کرده‌اند. حاکمان سلجوقی همچون ملک‌شاه و سنجر، نه تنها از شاعران حمایت می‌کردند، بلکه برخی از آنان خود ادیبانی سخنور بودند و وزیرانی ادیب و عالم داشتند

(مشکور، ۱۹۷؛ هرن، ۶۳). سلجوقیان علاوه بر شعر، دوستدار موسیقی نیز بودند و از این هنر حمایت می کردند. چنانکه ساخت سازهای رزمی بور و پرتگ و نفیر را به آلبارسلان نسبت دادند و ممکن است این سازها به دستور او ساخته شده یا دست کم در زمان او رواج یافته باشد (خضرای، ۱۳۸). اصطلاحاتی که به صورت های گوناگون از جمله در نمادهای عددی، نام اختران «زهره»، پرندگان «بلبل، چکاوک و سار» تجلی یافته (ثابت زاده، ۶۲). علاقه مندی سلجوقیان را به موسیقی در دیوان های شعری به روشنی نشان داده است؛ سازهای موسیقی و صحنه های نوازندگی علاوه بر دیوان شعری، در آثار سفالی این دوره نیز نقش شده است.

کاربرد سازهای موسیقی در دیوان هشت شاعر عصر سلجوقی

شاعران دوره سلجوقی از اصطلاحات و سازهای موسیقی فراوانی برای تصویرسازی در اشعارشان استفاده کرده اند. در این پژوهش، برای درک بهتری از فضای موسیقایی و آشنایی شاعران با سازها، به نمونه هایی از شعر شاعران این دوره اشاره می کنیم:

امیر معزی از شاعران دربارهای سلجوقی است که قصاید بسیاری در مدح سلاطین سروده و مجالس بزم آنان را وصف کرده است. وی بیش از نیم قرن در عصر ملکشاه و سنجر در دربار آنها سمت امارت شعرا داشته و سرآمد گویندگان عصر خود شمرده می شده است (امیر معزی، مقدمه). وجود اصطلاحات موسیقی فراوان در دیوان وی از یک سو، بیانگر دانش موسیقی اوست و از سوی دیگر، از رونق موسیقی در دربارهای سلجوقی حکایت دارد. اشاره شاعر به اسامی سازها، نشان دهنده تنوع سازها و آهنگ ها در زمان رزم و بزم بوده است؛ برای نمونه:

خوش بود آواز موسیقار و صوت ارغنون ساخته با یک دگر در مجلس شاه جهان (۵۷۸).

انوری ابیوردی از دیگر شاعران حکمت دان دوره سلجوقی است که به کارگیری تعداد زیادی از عناصر موسیقایی در اشعارش، افزون بر اینکه علاقه وی را به بازنمایی هنری این اصطلاحات در اشعارش نشان می دهد، دانش موسیقی او را نیز بیان می کند. هدف اصلی انوری از سرایش قصیده ها، مدح بوده است که جریان های اجتماعی تاریخ را بازگو می کند (شفیعی کدکنی، ۸۳). برای نمونه:

به دستی بربطی با صوت موزون به دیگر ساغری پر خمر احمر (۲۱۰).

عمر خیام نیشابوری شاعر معاصر آلبارسلان و ملکشاه سلجوقی است که رساله ای

در موسیقی نظری دارد (سپنتا، ۷۵-۷۸). وجود عناصر موسیقایی در رباعیات وی، بیانگر بینش و نگرش مردمان روزگار شاعر درباره این هنر است.

سنایی غزنوی از شاعران دوره سلجوقی است که دوره جوانی را به شعر خوانی و حضور در مجالس بزم گذرانده و اشعارش نیز گواه این سخن است:

چون مطربان خوشدل گشتند جمله حاضر پای بکوفت باید بیتی شنید باید

(دیوان، ۸۷۴).

از آنجا که سنایی در اواسط عمر زاهد و صوفی شده بود، از حضور در مجالس بزم پرهیز می‌کرد و موسیقی را محرک انسان برای شهوترانی می‌دانست. چنانکه در بیت زیر، که برگرفته از جمله «الغنا رقیة الزنا» است، چنین برمی‌آید که زمینه‌های اجتماعی در صدور چنین حکمی از سوی وی بی‌تأثیر نبوده است (پورجوادی، ۱۰).

طبع را از غنا مگردان شاد که غنا جز زنا نیارد یاد (منتخب حدیقة الحقیقة، ۱۸۱).

ناصرخسرو قبادیانی از دیگر شاعران سده پنجم هجری قمری است که در آثار خود برای تبیین مباحث فلسفی، اجتماعی، دینی و اخلاقی از دانش موسیقی بهره گرفته است. او طرفداری حکومت سلجوقی را از جامعه مطربان، آگاهانه و با هدف سرگرم کردن مردم و حذف خرد از زندگی افراد می‌داند. این‌گونه نگرش می‌تواند بازتابی از رویکرد تحریمی فقها به موسیقی باشد. چنانکه در ابیات زیر آمده است:

با مسجد و با مؤذن چون سرکه و ترفی با مسخره و مطرب چون شیر و برنجی

(دیوان، ۳۳۸).

دانا به سخن‌های خوش و خوب شود شاد نادان به سرود و غزل و مطرب و قوال

(همان، ۲۵۵).

خاقانی یکی دیگر از شاعران دوره سلجوقی که به سبب آشنا بودن با موسیقی و توصیف دقیق طبیعت، تصاویری زیبا آفریده است؛ برای نمونه:

شاهدان بزم را گیسوی چنگ بستن اندر گیسوان بدرود باد (۷۷۰).

عطار و نظامی از دیگر شاعران دوره سلجوقی هستند که نام سازها و اصطلاحات موسیقی در اشعارشان فراوان دیده می‌شود

انواع سازهای موسیقایی در دیوان شعرا و آثار سفالی

در دیوان شاعران و نقوش سفالی دوره سلجوقی از سازهای زهی، بادی و کوبه‌ای

استفاده شده است. از آنجا که این سازها به صورت تک، دوتایی و چندتایی در اشعار و نقوش آثار سفالی آمده، در پژوهش حاضر نیز بر همین اساس تقسیم‌بندی و به آن‌ها پرداخته شده است.

سازهای تک

در اشعار شاعران و آثار سفالگری این دوره، از سازهای موسیقی چون چنگ، نی، عود، به صورت تک فراوان استفاده شده است که در زیر به آن‌ها می‌پردازیم.

سازهای زهی (عود، تنبور، چنگ و ...) به صورت تک‌ساز

سازهای زهی مانند عود و چنگ، از سازهای موسیقی‌ای به‌شمار می‌آیند که صدا را با ارتعاش سیم یا زه تولید می‌کنند. در پژوهش حاضر، به سبب مشابهت ظاهری سازهای زهی (عود، تنبور و...) با یکدیگر و دشواری تشخیص دقیق این سازهای نقش شده بر اثر سفالی بر آن شدیم که به جز ساز چنگ، به مطالعه خانواده سازهای زهی رایج دوره سلجوقی از جمله بربط یا عود و تنبور یا رباب پردازیم که در اشعار ذیل به کار رفته است.

به دستی بربطی با صوت موزون به دیگر ساغری پر خمر احمر (انوری، ۲۱۰).

در بیت زیر خیام موسیقی را بر سکونت در بهشت ترجیح داده است:

من هیچ ندانم که مرا آنکه سرشت از اهل بهشت کرد یا دوزخ زشت

جامی و بتی و بربطی بر لب کشت این هر سه مرا نقد و ترا نسیه بهشت (۳۱).

چو طوطیان شنوده همی گوئی تو بربطی به گفتن بی‌معنا (ناصر خسرو، دیوان، ۲۱۱).

ز چشمت خواب بگریزد چو گوشت زی رباب آید

به خواب اندر شوی آنکه که برخواند کسی فرقان (همان، ۲۹۱).

بود اشکم چون شراب لعل در زرین قدح

ناله چون زیر رباب و دل بر آتش چون کباب (انوری، ۸۰).

در اشعار بالا، شاعران هر کدام به گونه‌ای از نام سازهای زهی مانند رباب و بربط (عود)

استفاده و حالات شادی و غم خود را توصیف کرده‌اند.

در جدول شماره ۱، آثار سفالی با نقوش سازهای زهی از خانواده عود و رباب آورده

شده است که بیانگر آشنایی هنرمند سفالگر همانند شاعران این دوره با این سازهاست؛

بنابراین می‌توانیم این سازها را با اسامی سازها در اشعار مطابقت دهیم. در تعدادی از

آثار جدول شماره ۱ (تصاویر ۵، ۶، ۱۰ و ۱۱) افرادی به صورت تک نقش شده‌اند که

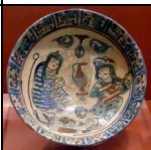
به‌طور نشست‌دار در حال نواختن یک ساز زهی هستند. تصویر (شماره ۵)، یک مجسمه سفالی زرین‌فام مربوط به اواخر سده ۵ یا اوایل سده ۶ ه.ق را نشان می‌دهد که زنی در حال نواختن یک ساز زهی شبیه عود است (بحرانی، ۱۶). تصویر (شماره ۶)، یک کاشی شش‌پر است که از دوره سلجوقیان روم به‌دست آمده و یک نوازنده در حال نواختن سازی شبیه ساز عود است (همان، ۶۴). تصاویر (شماره‌های ۱۰ و ۱۱) مربوط به دو کاسه است که یکی کاسه‌ای زرین‌فام به‌دست آمده از ری مربوط به سده ۶ ه.ق و دیگری کاسه پایه‌دار مربوط به نیمه سده ۶ ه.ق که در وسط این دو ظرف فردی در حال نواختن یک ساز زهی است.

در تعدادی دیگر از آثار جدول شماره ۱ (تصاویر ۱، ۲، ۴) در صحنه دو نفر حضور دارند که یکی از آن‌ها در حال نواختن سازی زهی است. تصویر (شماره ۱)، یک کاسه زرین‌فام مربوط به دوره سلجوقی که از کاشان به‌دست آمده است، تصاویر (شماره‌های ۲ و ۴) کاسه‌هایی مربوط به اواخر سده ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق هستند که در هر سه این آثار، دو نفر با لباس‌های فاخر و جواهرات در باغی نشست‌دارند که یکی از آنها سازی مشابه ساز عود را می‌نوازد. تصویر (شماره ۷)، نیز مشابه این آثار است، اما در این صحنه علاوه بر دو نفر حاضر در آن یک نفر به حالت درازکش است که احتمال دارد یا بی‌هوش یا شاید مرده است و یکی از آن دو نفر در حال نواختن سازی زهی در بالای سر اوست.

در تعدادی دیگر از آثار جدول شماره ۱ (تصاویر ۳، ۸، ۹ و ۱۲) علاوه بر یک نوازنده، افراد زیادی در این صحنه حضور دارند که خواننده یا تماشاگر هستند. تصویر (شماره ۳) یک کوزه مینایی مربوط به دوره سلجوقی است که در ردیف وسط یک نوازنده در حال نواختن ساز زهی است و افراد دیگری در این ردیف قرار دارند و در ردیف بالا نیز اسب سوارانی در حال سوارکاری هستند. تصویر (شماره ۸) یک کاسه مینایی مربوط به سده ۶ و ۷ ه.ق است که یک شاهزاده در مرکز این ظرف روی تخت نشست‌دار و ملازمانی در اطراف او هستند و در حاشیه ظرف، افرادی این شاهزاده را احاطه کرده‌اند که یکی از آنها در حال نواختن یک ساز زهی است. در تصویر (شماره ۹) که یک کاسه مینایی با زمینه فیروزه‌ای مربوط به اواسط سده ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق است، یک نوازنده با لباس‌های مجلل در حال نوازندگی با ساز زهی است و اطراف او را ده خواننده یا تماشاگر احاطه کرده‌اند. ترسیم ظروف پر از میوه را می‌توان بیانگر جشنی و نوع لباس و جواهرات نوازنده را نشانه‌ای از افراد بلند پایه و به احتمال درباریان دانست. تصویر (شماره ۱۲)، نیز یک کاسه زرین‌فام

است که نقش‌های آن با کتیبه‌هایی از هم جدا شده و در بالاترین صحنه دو نفر در باغی نشسته‌اند که یکی در حال نواختن یک ساز زهی است.

جدول ۱: سازهای زهی (عود یا بربط، تنبور یا رباب و هم‌خانواده این سازها) در آثار سفالی

			
شماره ۴	شماره ۳	شماره ۲	شماره ۱
https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451358	http://www.publicdomainpictures.net/v	https://asia.si.edu/object/F1925.4	Cincinnati Art Museum - DSC04083.JPG
			
شماره ۸	شماره ۷	شماره ۶	شماره ۵
https://collections.artsasia.org/art/1089	https://www.pinterest.com/offsite/?token	https://i.pinimg.com/564x/99/f0/97/99f097905836b8811d4a94	https://i.pinimg.com/564x/70/e8/75/70e8756b3063e61ab869bd834fbedb19.jpg (بحرانی، ۱۳۹۴: ۱۶)
			
شماره ۱۲	شماره ۱۱	شماره ۱۰	شماره ۹
flickr.com	Cincinnati Art Museum - DSC03996.JPG	http://depts.washington.edu/silkroad/museums/mik/miklaterislam.html	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451444

ساز چنگ

چنگ از کهن‌ترین سازهای زهی است (ستایشگر، ۳۴۲/۱) که سری خمیده و تارهایی دارد (دهخدا، ذیل واژه چنگ). این ساز در اشعار شاعران و آثار سفالی دوره سلجوقی به‌خوبی تجلی یافته است. شاعران این دوره، از ساز چنگ، فراوان نام برده و از نواهای شادی‌آفرین و سوزناک آن یاد کرده‌اند. هر شاعر با توجه به عواطف درونی خود به توصیف آن پرداخته است. در ابیات زیر درباره ساز چنگ چنین آمده است:

سرو قد و لاله روی ماه رخ و مشک موی

چنگ زن و باده نوش رقص کن و شعر خوان (خاقانی، ۳۵۱).
 بنواز مرا که بی تو برخاست چون چنگ ز هر رگم فغانی (عطار، ۶۶۷).
 قامت دشمن چو قامت چنگ ناله حاسدت چو ناله زیر (انوری، ۲۱۵).
 خانه‌ای گرم و حریفی زیرک و چنگی حزین
 ساقی خوب و شراب روشن و محبوب خوش (سنایی، دیوان، ۹۰۷).
 وقت سحر است خیز ای مایه ناز نرمک نرمک باده خور و چنگ نواز (خیام، ۵۳).
 ای صنم چنگ زن، چنگ سبک‌تر بزن پرده مستان بدر راه قلندر بزن
 (امیر معزی، ۷۶۸).

همان‌گونه که در اشعار بالا ملاحظه می‌شود، یکی از سازهای پرکاربرد شاعران این دوره، ساز زهی چنگ بود که در اشعارشان بسیار زیبا به تصویر کشیده شد. در جدول شماره ۲ آثار سفالی، نشان می‌دهد که افراد چنگ نوازی در حال نواختن این ساز هستند. در جدول شماره ۲ (تصاویر ۱، ۲ و ۴) که به اواسط سده ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق مربوط هستند، به ترتیب یک ظرف زرین‌فام و دو ظرف مینایی است که دو نفر در مرکز ظرف با لباس‌های زیبا و جواهرات روبه‌روی هم نقش شده‌اند و یکی از افراد نشسته در حال نواختن چنگ است که به احتمال زیاد جزو اشراف و خانواده سلطنتی هستند. همچنین در تصاویر (شماره‌های ۳ و ۵) که به اواخر سده ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق مربوط هستند، یک فنجان و لیوان مینایی است که یک چنگ نواز در صحنه‌ای در حال چنگ‌نوازی است و چندین نفر در این صحنه حضور دارند. از نکات مورد توجه درباره ساز چنگ، نواختن آن به‌دست زنان جامعه سلجوقی است؛ چنانکه نقوش سفالی تصاویر (شماره‌های ۲، ۴، ۶ و ۷) و بیتی از انوری مؤید این مطلب است.

جایست نشسته چاکر تو جایی که درو طرب فزاید

با مطربه‌ای چو ماه تابان چنگی‌تر و خوش همی سراید (۵۸۰).

یکی دیگر از موضوعات مهم درباره ساز چنگ در دوره سلجوقی، که بسیار در آثار سفالی به نقش درآمد، جدول شماره ۲ (تصاویر ۶، ۷ و ۸) نقش بهرام و آزاده است که آزاده چنگ به دست با بهرام سوار بر شتر است و نظامی این داستان را بسیار زیبا به نظم درآورده است: ساز او چنگ و ساز خسرو تیر این زدی چنگ و آن زدی نخچیر (۹۸).

جدول ۲: کاربرد چنگ در آثار سفالی سده‌های ۵، ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق

			
شماره ۴	شماره ۳	شماره ۲	شماره ۱
۴ https://www.miho.jp/booth/html/artcon/00000495e.htm	۳ Cincinnati Art Museum - DSC04014 (cropped).JPG	۲ https://asia.si.edu/object/F1938.12/	۱ https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446899
			
شماره ۸	شماره ۷	شماره ۶	شماره ۵
http://depts.washington.edu/silkroad/museums/mik/miklaterislam.html	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451389	http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/124989	https://art.thewalters.org/detail/14975/fritware-beaker-with-a-seated-person/

سازهای بادی

سازهای بادی به گروهی از سازها گفته می‌شوند که با دمیده شدن هوا در آن صدا تولید

می‌کنند. بررسی و مطالعه اشعار و سفال‌ها، نشان داده که نی و شیپور از اصلی‌ترین سازهای بادی عصر سلجوقی به‌شمار می‌آمده است؛ برای نمونه، سنائی درباره حضور نی‌نوازان در جامعه سلجوقی و در مراسم آیینی و مجالس بزم چنین می‌گوید:

مسکن من در بیابان مونس من آهوان

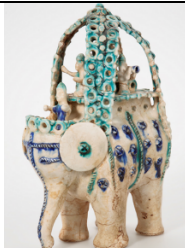
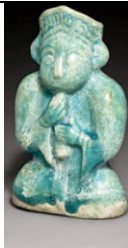
هرکجا من نی زنم از خون دل جیحون کنم (دیوان، ۹۴۱).

چون درین مجلس به‌یاد نی برآید کارها

ما زمانی بیت خوانیم و زمانی نی زنیم (همان، ۴۰۷-۴۰۸).

ناصرخسرو در سفرنامه خود به نواختن بوق یا شیپور به‌دست پانصد پیاده در گرد قصر قاهره اشاره کرده است (۵۵). در جدول شماره ۳، چهار مجسمه سفالی از دوره سلجوقی آورده شده که نوازنده در حال نواختن ساز نی، شیپور یا بوق است. در تصویر (شماره ۱)، مجسمه‌ای در حال نواختن نی ساخته شده است. در تصاویر (شماره‌های ۲ و ۳)، دو مجسمه سفالی فیل است که نوازندگانی در حال نواختن شیپور هستند و احتمال می‌رود که در جنگ یا در مراسمی که در شهرها برگزار می‌شده، از این سازها استفاده می‌کرده‌اند. تصویر (شماره ۴)، ماکتی سفالی شبیه یک بناست که تعدادی افراد در بالای این ماکت قرار دارند و یکی از آن‌ها در حال نواختن شیپور است.

جدول ۳: سازهای بادی در آثار سفالی سده‌های ۵، ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق

			
شماره ۴	شماره ۳	شماره ۲	شماره ۱
موزه آبگینه (نگارندگان) گرگان، سده ۶ ه.ق	http://www.khalilicollections.org/all-collections/islamic-arts/	موزه ملی (نگارندگان) ری-تهران سده ۶ ه.ق شماره موزه ۳۳۴۱	https://i.pinimg.com/564x/4f/21/6f/

سازهای کوبه‌ای

سازهای کوبه‌ای یا ضربی، دسته‌ای از سازها هستند که با ضربه دست، صدا تولید می‌کنند. خوانش آثار سفالی و اشعار سلجوقی، نشان داده که این سازها در مراسمی چون شادی، عزا، میدان جنگ و تشریفات مذهبی کاربرد داشته است. دف، طبل، دهل، جرس و کوس از این خانواده‌اند (جدول شماره ۴). شاعرانی چون سنایی و انوری در اشعارشان به نواختن ساز دف اشاره کرده‌اند. سنایی می‌گوید:

پس درین بازار دنیا بوزنه بازی مکن

دست دف زن گرز رستم کی تواند کار بست (دیوان، ۲۰۵).

انوری در بیت زیر زهره را دف زن مجلس معرفی می‌کند:

تیر در مجلس تو مستوفی زهره در مجلس تو دفاف است (۱۲۷).

خیام در رباعی خود از سازهای کوبه‌ای چون کوس و طبل بهره می‌گیرد که نشانگر شکوه لشکر شاه هستند تا بی‌اعتباری دنیا و ناپایداری قدرت سلاطین را اثبات نماید.

مرغی دیدم نشسته بر باره طوس در پیش نهاده کله کیکاووس

با کله همی گفت که افسوس، افسوس کو بانگ جرسها و کجا ناله کوس (۵۴).

دهل یکی دیگر از سازهایی است که در این دوره مرسوم بوده و در مراسم جشن و پیروزی، جنگ و عزا نواخته می‌شده است. خیام برای ملموس ساختن مفهوم زندگی در زمان حال از ترکیب آواز دهل بهره گرفته است:

گویند کسان بهشت با حور خوش است من میگویم که آب انگور خوش است

این نقد بگیر و دست از آن نسیه بدار کاواز دهل شنیدن از دور خوش است (۴۷).

انوری در بیت زیر به نواختن طبل در پایان ماه رمضان و هنگام رویت ماه عید اشاره کرده است:

چو طبل رحلت روزه همی زند مه عید به شکر رؤیت او راه نشاط بزن (۳۰۱).

سنایی طبل را در معنایی استعاره‌ای به کار برده است:

طبل جانبازی فرو کوبیم در میدان دل

بی‌زن و فرزند و بی‌خان و سرو سامان شویم (دیوان، ۴۱۵).

ای دل غافل مباش خفته درین مرحله

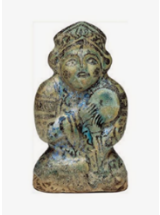
طبل قیامت زدند خیز که شد غافله (همان، ۵۹۲).

ناصر خسرو نواختن طبل و بوق

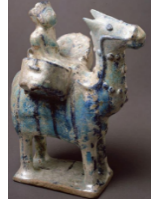
را برای رام کردن اسبها استفاده کرده است (سفرنامه، ۵۷).

در جدول شماره ۴ (تصاویر ۱ و ۲)، دو مجسمه‌ای هستند که دف در دست دارند و در تصاویر (شماره‌های ۳ و ۴)، افرادی هستند که در بین افراد دیگر، دف می‌زنند. در جدول شماره ۵ (تصاویر ۱ و ۲) دو اسباند که روی آن‌ها دو طبل وجود دارد؛ از این‌رو می‌توان گفت که در جامعه سلجوقی از طبل استفاده می‌شده است.

جدول ۴- ساز دف در آثار سفالی سده‌های ۵، ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق

			
شماره ۴	شماره ۳	شماره ۲	شماره ۱
https://i.pinimg.com/564x/dd/1e/0c	(بحرانی، ۱۳۹۲: ۹۷)	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/448236	https://i.pinimg.com/564x/11/cb/8c

جدول ۵- ساز طبل در آثار سفالی سده‌های ۵، ۶ و اوایل سده ۷ ه.ق

	
شماره ۲	شماره ۱
http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2012/arts-of-the-islamic-world-2012/lot.175.html	https://i.pinimg.com/736x/3c/78/d5/3c78d5c0756dd4e68d2a169c0f148eb3.jpg

کاربرد سازها به صورت دوتایی در اشعار و آثار سفالگری

در اشعار و آثار سفالگری دوره سلجوقی، افزون بر سازهای تک، سازها به صورت دوتایی نیز فراوان به کار رفته است که در زیر به نمونه‌ای از آنها اشاره می‌شود. در ابیات زیر، دو ساز چنگ و رباب با هم ذکر شده‌اند که در جدول شماره ۶ (تصاویر ۲، ۵ و ۶) ساز چنگ به همراه یکی از سازهای زهی دیگر همچون رباب یا عود نقش شده‌اند. خاقانی در این باره می‌گوید:

دل به گیسوی چنگ دربندید جان به دستینه رباب دهید (۵۹۴).
نواخته شدن سازهای چنگ و رباب کنار هم در شعر بزمی امیر معزی نیز به زیبایی
تجلی یافته است:

فارغ مباد دست تو از جام پر نبید خالی مباد بزم تو از چنگ و از رباب (۶۶).
در جدول شماره ۶ (تصویر ۵) در یک ظرف سفالی، شاهزاده‌ای در مرکز با ملازمانی در
اطراف او نقش شده‌اند که در بالای سر شاهزاده دو نفر ساز چنگ و به احتمال رباب را
می‌نوازند. در جدول شماره ۶ (تصویر ۲) دو نوازنده در مرکز ظرف در باغی نقش شده و در
حال نواختن سازهای موسیقی هستند. در تصویر (شماره ۶) روی کوزه‌ای سفالی دو نفر در
حال نواختن سازهای زهی چنگ و به احتمال رباب نقش شده‌اند. لباس و زیورآلات این افراد
در این نقش‌ها، جایگاه افراد طبقه بالای جامعه و درباریان را به خوبی ترسیم نموده است.
خاقانی و عطار ساز دف و چنگ را با هم آورده‌اند که در آثار سفالی جدول شماره ۶
(تصاویر ۱، ۳ و ۴)، این سازها با هم نقش شده‌اند و به نوعی فضای درباری را نشان
می‌دهند. در تصویر (شماره ۴)، شاهزاده‌ای روی تخت نشسته است که یک جام شراب
در دست دارد و ملازمانش او را احاطه کردند و نوازندگانی در حال نواختن سازهای
موسیقی هستند که به روشنی بزمی شاهانه را به تصویر کشیده است. خاقانی در بیت زیر
دف را به پیراهن کاغذین و چنگ را به شلوار پلاس تشبیه کرده است:

همچو دف کاغذینش پیراهن همچو چنگش پلاس بین شلوار (۱۹۷).
عطار در بیت زیر تارهای ساز چنگ را به رگ‌هایی تشبیه کرده که هر رگش در فغان است:
همچو دف حلقه به گوش او شدم با این همه

بر تنم چون چنگ هر رگ در فغان می‌افکند (۲۵۱).
انوری در بیتی، دو ساز دف و بربط را با هم آورده است که در جدول شماره ۶ (تصویر ۷)
در بشقاب سفالی زرین‌فام این دو ساز در کنار هم به دست دو نوازنده در حال نواختن است.
ور زهره جز به بزم تو خنیاگری کند جاوید دف دریده و بربط شکسته باد (۱۴۵).
یا خاقانی، چنگ و عود را در کنار هم آورده است که در نقوش سفالگری جدول
شماره ۶ (تصاویر ۲، ۵ و ۶)، ساز چنگ به همراه یکی از سازهای زهی همچون عود،
رباب یا تنبور با هم نقش شده‌اند.

ماه نو چو حلقه ابریشم و شب موی چنگ
موی و ابریشم به هم چو عود و شکر ساختند (۱۱۲).

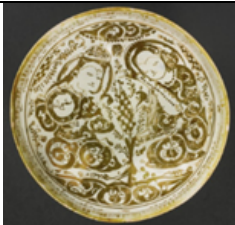
انوری دو ساز بربط و تنبور را با هم آورده است که در یک اثر سفالی در جدول شماره ۶ (تصویر ۹) دو ساز زهی از خانواده عود یا تنبور نقش شده است. زهره گر در مجلس بزمش نباشد بربطی

در میان اختران چون زاد فی التنبور باد (۱۳۴).

امیر معزی هم در بیت زیر مانند انوری دو ساز بربط و تنبور را در کنار هم آورده است: تا بربط و تنبور بود گوش همی‌دار گاهی به سوی بربط و گاهی سوی تنبور (۲۷۶). در جدول شماره ۶ (تصویر ۸)، یک اثر سفالی به‌روش قالب‌زده از نیشابور مربوط به سده ۶ ه‍.ق و دو ساز نی و احتمالاً عود نقش شده‌اند. همه این اشعار و آثار سفالی، نشان‌دهنده شناخت دقیق سازها و استفاده آنها با هم در موقعیت‌های مختلف در جامعه سلجوقی بوده است.

جدول ۶- کاربرد سازهای موسیقی به‌صورت دو ساز باهم در آثار سفالی سده‌های ۵ تا اوایل سده ۷ ه‍.ق

		
شماره ۳	شماره ۲	شماره ۱
https://asia.si.edu/object/F1938.13/#object-content	www.shangrilahawaii.org:8080/emuseum40	(موزه آبگینه، نگارندگان)
		
شماره ۶	شماره ۵	شماره ۴
ommons.wikimedia.org/wiki/File:Periodo_selgiuchide_bottiglia_con_tre_musicisti_iran_1190-1210_ca.jpg	https://i.pinimg.com/564x/c3/e5/d2/c3e5d2cedcc7d4143ae6973f76455aa9.jpg	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/140008694

		
شماره ۹	شماره ۸	شماره ۷
https://collections.vam.ac.uk/item/O85911/bowl-unknown/	https://images.metmuseum.org/CRDImages/is/original/DP353097.jpg	https://sothebys-com.brightspotcdn.com/dims4/default/b97a038/2147483647

کاربرد سازهای موسیقی به صورت چندساز

دوره سلجوقی، علاوه بر کاربرد سازهای تکی و دوتایی در اشعار و نقوش سفالین، گاهی سه، چهار و حتی چندین ساز در کنار هم قرار گرفته‌اند و احتمالاً، این سازها با هم نواخته می‌شده‌اند. امیر معزی در بیتی، صحنه‌ای را به تصویر کشیده که سلطان سنجر از جنگ برگشته و بساط موسیقی و بزم فراهم شده است. وی هم از شیپور نام می‌برد، که بیشتر در عرصه نظامی کاربرد داشته و در زمان کارزار نواخته می‌شده، و هم از چنگ و تنبور، که در مجالس بزم نواخته می‌شده است. در جدول شماره ۳ (تصاویر ۲ و ۳)، مجسمه فیلی‌ای دیده می‌شود که فردی روی آن در حال نواختن شیپور است. شاید، در جنگ بدین‌سان نوازندگان شیپور زن بر حیوانات سوار و در آغاز جنگ این سازها نواخته می‌شده، یا در زمان جشن‌هایی همچون عید فطر برای نشان دادن زمان عید و شادی به این طریق در کوچه کاروان‌های شادی راه می‌افتاده است. امیر معزی در بیت زیر بیان می‌کند که برای جشن و شادی باید چنگ و دف زد که در جدول شماره ۶ (تصویر ۳)، این دو ساز در کنار هم نشان داده شده‌اند.

موسم جنگ و غو شیپور و رنج تن گذشت

گاه چنگ و نغمه تنبور و عیش جان رسید (۱۹۵).

سنایی در بیت زیر، نواختن نی در مجالس بزم و شادی را در کنار چنگ و بربط آورده است که در جدول شماره ۷ (تصویر ۶)، روی این ظرف سفالی، سازهای نی، چنگ، عود و دف هستند که گروه نوازندگان آن را می‌نوازند.

چنگی و بریطی به گاه نشاط جمله یاری دهند نایی را (دیوان، ۷۹۹).

خاقانی نیز در بیتی، سازهای چنگ، بریط و نی را با هم آورده است که در اثر سفالی جدول شماره ۷ (تصویر ۶)، نوازندگان در حال نواختن این سازها هستند.

گیسوی چنگ و رگ بازوی بریط ببرید گریه از چشم نی تیز نگر بگشایید (۱۶۰).

یا انوری، سازهای تنبور، چنگ، دف و نای را با هم آورده است که در جدول شماره ۷ (تصاویر ۲، ۵، ۶)، نشان می‌دهد چندین ساز با هم به‌دست نوازندگان در حال نواختن است: طنبور و کتاب و نرد و شطرنج چنگ و دف و نای و شاخ و شانه (۶۳۴).

او همچنین در بیتی، ساز کوبه‌ای دف را همراه رود و نی و در کنار واژه‌هایی آورده است که هر یک جشن و شادی را بشارت می‌دهند. در جدول شماره ۷ (تصویر ۴)، سه ساز دف و نای و احتمالاً رود از خانواده سازهای زهی عود آورده شده است.

شب و شمع و شکر و بوی گل و باد بهار

می و معشوق و دف و رود و نی و بوس و کنار (همان، ۱۸۷).

امیر معزی در بیت زیر در وصف مجلسی بزم دربار از چندین ساز نام می‌برد که صدایی نافذ دارند. در جدول شماره ۷ (تصاویر ۲ و ۵) به‌ترتیب، در یک ماکت خانه از سفال زرین‌فام، ده نوازنده و در یک کاسه سفالی، بیست و یک نوازنده با هم در حال نواختن سازهای مختلف هستند. شاید، بزم شاهانه یا جشنی است که نوازندگان در حال نواختن انواع سازهای این دوره در این مجلس هستند. در جدول شماره ۷ (تصویر ۸)، کاسه‌ای با نقوش درباری و نجومی مربوط به سده‌های ۶ و ۷ ه.ق را نشان می‌دهد که زهره در وسط در حال عود نوازی است و در حاشیه ظرف، مجلس بزمی برپاست که افراد چنگ‌نواز و دف‌زن در کنار شاهزاده یا حاکم بر تخت نشسته و در حال نوازندگی هستند.

به شش دلیل طرب مجلس تو خرم باد

به نای و بریط و تنبور و طبل و چنگ و رباب (۸۲۸).

انوری در ابیاتی، سازهای چنگ و رباب و نی و تنبور را با هم آورده است که جدول شماره ۷ (تصویر ۶ و ۴)، نوازندگان در حال نواختن این سازها همراه با دف هستند.

خاصه که همی زنند دستان قمری و تذرو و سار و زرزور

از سرو و چنار و بید و بادام بر چنگ و رباب و نای و تنبور (۳۶۷).

خاقانی در بیت زیر، صدای چنگ، دف، نی و رباب را به زیبایی ترسیم می‌کند که در جدول شماره ۷ (تصویر ۶) قابل مشاهده است یا در (تصویر ۱) همین جدول، که یک

خمره سفالی به دست آمده از کاشان است، نقوش بزمی و رزمی و جانوری نقش شده در اطراف لبه ظرف با دو نوازنده چنگ و یک نوازنده دف در حال نواختن را نشان می دهد. چون چنگ خود نوحه کنان مانند دف بر رخ زنان وز نای حلق افغان کنان بانگ رباب انداخته (۶۶۱).

جدول ۷: کاربرد سازهای موسیقی به صورت چندین ساز موسیقی در آثار سفالی سده های ۵ تا اوایل سده ۷ ه.ق

	
شماره ۲	شماره ۱
https://www.metmuseum.org/art/collection/search/642147	http://users.stlcc.edu/mfuller/russia2006/HermitageIslamicGlazeLgId248.jpg
	
شماره ۴	شماره ۳
Gulbenkian museum - Inv. 999.jpg 2,610 × 3,254; 626 KB	https://www.photo.rmn.fr/archive/16-508306-2C6NU0A707AUG.html

	
شماره ۶	شماره ۵
https://i.pinimg.com/564x/4f/21/6f/4f216fd7e5debab62c0e2f8972af284c.jpg	۲۱ نوازنده در مجلس موزه آگینه (نگارندگان)
	
شماره ۸	شماره ۷
https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451379	https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453850

تحلیل و ارزیابی جایگاه موسیقی در دوره سلجوقی

موسیقی در حیات اجتماعی و هنری ایرانیان از گذشته تاکنون نقش چشمگیری داشته است؛ به گونه‌ای که با آثاری که از گذشته برجای مانده است، به خوبی می‌توان به این مهم پی برد. پژوهشگران، هنر را به آیین‌های تشبیه می‌کنند که جامعه و شرایط، آن را باز می‌نمایند. با چنین رویکردی، با بررسی یک اثر هنری می‌توان به جامعه و زمینه‌های اجتماعی‌ای دست یافت که اثر هنری در بستر آن شکل گرفته است (احمدی، ۱۸). از این‌رو؛ با در نظر گرفتن این موضوع می‌توان به مطالعه وضعیت موسیقی در جامعه سلجوقی پرداخت. در این دوره، هم دیوان شاعران سرشار از نام سازها، اصطلاحات و عناصر موسیقایی است و هم در آثار سفالی، سازهای موسیقی به تصویر کشیده شده است. دوره سلجوقی، لحظه‌های شادی‌بخش و بزم در مجالس با نواختن سازهای موسیقی و شعرخوانی در اشعار شاعران (امیرمعزی، ۶۶؛ انوری، ۱۴۵ و ۲۱۰) به صورت تصاویر نقش شده بر آثار سفالی بازنمایی شده است؛ برای نمونه در نقوش سفالی جدول شماره ۷ (تصاویر ۲، ۵، ۷)، مجلس بزمی را نشان می‌دهد که نوازندگان در حال نواختن

سازهای موسیقی هستند و شاعران نیز در اشعارشان از می و معشوق و بزم یاد کرده‌اند (انوری، ۱۷۸؛ امیر معزی، ۸۲۸).

ناهید از نمادهای نجومی ملقب به خنیاگر فلک است (حسینی، ۷۲) و منجمان آن را مظهر موسیقی و خدای نوا می‌دانند (دهخدا، ذیل واژه ناهید). در اشعار شاعران از زهره به یک نماد نجومی نام برده شده است (انوری، ۱۳۴). در نقوش سفالی جدول شماره ۷ (تصویر شماره ۸)، زهره در بزم و مجلس معرفی شده است. در این ظرف که ترکیبی از نقوش درباری و نجوم است؛ زهره ساز زهی مشابه عود در دست و دو شاهزاده بر تخت نشسته‌اند و نوازندگان چنگ‌نواز و دف‌زن در حال نوازندگی هستند. نکته مورد اشاره این است که نوازندگان و موسیقی‌دانان در بسیاری از نقوش آثار سفالی با افرادی که بر تخت نشسته‌اند، با هم بر ظروف سفالی به تصویر کشیده شده‌اند که احتمالاً حضور این افراد با هم، نشان‌دهنده زندگی نمادین درباری و طبقات بالای جامعه است. همچنین وجود شاهزاده و افرادی که او را احاطه می‌کنند، ساز می‌زنند، شراب می‌نوشند و شعر می‌خوانند، نشان از سرگرمی‌های درباری و جشن است. در اشعار شاعران از معشوق، شراب و سازهای موسیقی سخن به میان آمده است که این تصویرسازی را در تصاویر سفال‌ها نیز می‌توان مشاهده کرد (انوری، ۲۱۰). (جدول شماره ۱، تصاویر ۱-۲-۳-۸ و جدول شماره ۶ تصاویر ۱-۲-۸-۵، جدول شماره ۶ تصویر ۱۰ و جدول شماره ۷ تصاویر ۲، ۵، ۶، ۷ و ۸).

در این دوره، اندوه و تنهایی شاعران در شعرهایشان با توصیفات شاعرانه از طریق سازهای موسیقی و با نواختن سازها بیان شده است (انوری، ۸۰؛ سنایی، دیوان، ۹۴۱). در حالی‌که، این حس اندوه و تنهایی را نمی‌توان در آثار سفالی به‌خوبی نشان داد. در جدول شماره ۱ (تصویر ۷)، دو نفر حضور دارند که یکی از آن‌ها در حال نواختن یک ساز زهی است و نفر سوم در صحنه، زیر پای این دو به حالت درازکش یا بی‌هوش یا از دنیا رفته به‌تصویر کشیده شده است که می‌توان گفت برای مراسم عزای نیز از ساز استفاده می‌کرده‌اند.

یکی از نکات مورد توجه در اشعار شاعران این دوره، نواختن ساز موسیقی با زنان زیباروی و در حال رقص و شعرخوان است (خاقانی، ۳۵۱؛ سنایی، دیوان، ۹۰۷). انوری نیز در اشعارش به نواختن ساز چنگ به‌دست زنان اشاره داشته است. در نقوش سفال‌های این دوره، حضور زنان در صحنه‌های نواختن سازهای موسیقی پر رنگ است. این چنگ‌نوازی را می‌توان در جدول شماره ۲ (تصاویر ۲ و ۴) آثار سفالی مشاهده کرد.

موارد دیگری که از مطالعه اشعار شاعران و آثار سفالی این دوره به دست آمده، نواختن سازهای موسیقی در مراسم و آیین‌های مذهبی است؛ برای نمونه، ناصر خسرو به نواختن سازهای بوق و شیپور اشاره کرده است. (سفرنامه، ۵۵) در تصاویر ۲ و ۳ جدول، در مجسمه‌های سفالی، نواختن شیپور سوار بر فیل یا نواختن شیپور یا بوق در بالای یک ماکت بنا، شاید با مراسم آیینی یا مذهبی در پیوند باشد. انوری در بیتی به نواختن طبل در ماه رمضان و رویت ماه عید اشاره کرده است. (انوری، ۴۰۱) حتی برای پندگرفتن و رام کردن حیوانات نیز از سازهای موسیقی استفاده می‌کرده‌اند (خیام، ۵۴؛ سنایی، دیوان، ۵۹۲؛ ناصر خسرو، سفرنامه، ۵۷).

نتیجه پژوهش

بررسی نقوش آثار سفالی و اشعار شاعران عصر سلجوقی، مشخص نموده که موسیقی در مجالس بزم، جشن‌ها، آیین‌های جلوس، مراسم شکار، استقبال مردم از شاهان و بزرگان و جشن پیروزی از جنگ، جایگاه ویژه‌ای داشته و از ترکیبات متنوعی از انواع سازهای موسیقی همچون بربط، چنگ، تنبور، دف، طبل و نی استفاده می‌شده است. یافته‌های پژوهش نشان داده که از یک‌سو، موسیقی در میان طبقات بالای جامعه، به‌ویژه در دربارهای سلجوقیان جایگاهی ممتاز داشته و نوازندگان به‌میزان زیادی از مقبولیت اجتماعی برخوردار بوده‌اند و از سوی دیگر، تطبیق اشعار شاعران این دوره با نقش‌های سفالی، بیانگر نوعی پیوستگی و ارتباط میان هنرمندان سفالگر، شاعر و موسیقیدان بوده است؛ به‌گونه‌ای که هم سفالگران، شناخت دقیقی از سازهای موسیقی داشته و با دقت انواع سازهای رایج را ترسیم نموده و هم شاعران استادانه آلات موسیقی را وصف کرده و از نوع نگرش خود و شیوه برخورد دربار و جامعه با اهل موسیقی سخن گفته‌اند.

از سروده‌های شاعران درباری همچون امیر معزی و انوری پیداست که موسیقی از اجزای جدایی ناپذیر زندگی درباری بوده و در بزم و رزم با آنان همراهی می‌کرده است. از یک سو، نقدهای شاعرانی چون ناصر خسرو و سنایی بر جریان‌های اجتماعی موسیقی، بیانگر رواج موسیقی مطربی و تفننی در جامعه آن عصر است؛ به‌گونه‌ای که به باور این شعرا، مطربان بازاری و شاعران مداح، موسیقی و غزل را در بافتی ناهنجار فرهنگی به جریان انداخته‌اند؛ از این‌رو باید تفنن را از جامعه موسیقی و ادبی به حاشیه کشانید و کارکرد تخیل و تفکر را جایگزین آن نمود. از سوی دیگر، ترسیم سازهای موسیقی در

کنار نوازندگان بر آثار سفالی، بیانگر رونق موسیقی است. تصویر سازهای موسیقی بر آثار سفالی، نشان از شناخت خوب سفالگر از سازهای موسیقی است که با جزییات نقش شده‌اند. این تصاویر، انواع سازهای این دوره را ترسیم می‌کنند. در این طرح‌ها، انسان در صحنه‌های مختلف در حال نواختن سازهایی به صورت تک، دو یا چندساز با هم به تصویر کشیده شده‌اند که نشان می‌دهد اهل موسیقی از لحاظ اجتماعی از موقعیت خوبی برخوردار بوده‌اند. همچنین هماهنگی و مشابهت تصاویر شعری و سفالی به گونه‌ای است که گویا شاعران و سفالگران این عصر در آفرینش آثار خود با یکدیگر ارتباط داشته‌اند. همچنین در این دوره، از سازهای زهی و در درجه بعدی از سازهای بادی و کوبه‌ای فراوان استفاده شده که هم در اشعار و هم در آثار سفالگری به خوبی قابل درک است. از موارد دیگر در خور توجه، حضور زنان نوازنده در آثار مورد مطالعه است که نشان می‌دهد در جامعه سلجوقی، زنان در کنار مردان به فعالیت‌های موسیقایی مشغول بوده‌اند.

منابع

- ابن خلدون، مقدمه، ترجمه پروین گنابادی، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵ ش.
- احمدی، بابک، حقیقت و زیبایی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۶ ش.
- امیر معزی، محمد، دیوان، تهران: کتابخانه اسلامی، ۱۳۱۸ ش.
- انوری ابیوردی، اوحالدین، دیوان، مقدمه سعید نفیسی، تهران: نگاه، ۱۳۷۶ ش.
- بحرانی، سارا، «بررسی تصویر نوازندگان و آلات موسیقی روی آثار سفالی و فلزی دوره سلجوقی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه هنر، ۱۳۹۴ ش.
- بورکهارت، تیتوس، مبانی هنرهای اسلامی، ترجمه امیر نصیری، تهران: حقیقت، ۱۳۸۶ ش.
- پوپ، اپهام، شاهکارهای هنری ایران، ترجمه پرویز ناتل خانلری، تهران: بنگاه، ۱۳۸۳ ش.
- پورجوادی، نصرالله، «موسیقی از نظر سنائی»، مطالعات عرفانی، شماره ۱۸، ۱۳۹۲ ش.
- تندی، احمد، بحرانی، سارا و ذبیحی‌فر، احسان، «بررسی تصویر ساز عود و نوازندگان روی آثار سفالی و فلزی دوره سلجوقی»، نامه هنرهای نمایشی موسیقی، شماره ۱۹، ۱۱۷-۱۲۷، ۱۳۹۸ ش.
- ثابت‌زاده، منصوره، «واژه‌های منسوخ موسیقی در زبان فارسی بررسی واژه‌های موسیقی هزار سال شعر فارسی»، نامه فرهنگستان، دوره هفتم، شماره ۱، ۱۳۸۴ ش.
- خاقانی، بدیل، دیوان، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار، ۱۳۸۲ ش.
- خضرائی، بابک، «مبانی نظری موسیقی دوره سلجوقی در متون قرون پنجم و ششم هجری»، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۱۵، ۱۳۹۱ ش.
- خیام، عمر، رباعیات، تهران: گام، ۱۳۶۲ ش.
- حسینی، سیدهاشم، «تحلیل نمونه‌هایی از نقوش زنان بر سفال دوران اسلامی»، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۴، ۸۲-۶۳، ۱۳۹۱ ش.
- حلمی، احمد، دولت سلجوقیان، ترجمه عبدالله طاهری، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳ ش.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ ش.
- زارعی، محمد ابراهیم و شریف‌کمال، خدیجه، «مطالعه تأثیر زنان در عرصه هنر موسیقی دوران میانی اسلام براساس نقوش سفالی»، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۶، شماره ۴، ۱۳۹۳ ش.
- سپینتا، ساسان، «تأملی در آرای موسیقی خیام»، فرهنگ، شماره ۲۲-۳۲، ۱۳۷۸ ش.
- ستایشگر، مهدی، واژه‌نامه موسیقی ایران زمین، تهران: اطلاعات، ۱۳۷۴ ش.
- سنائی، دیوان، به اهتمام مدرس رضوی، تهران: ابن‌سینا، ۱۳۴۱ ش.
- سنائی، منتخب حدیقة الحقیقة، به اهتمام مدرس رضوی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۲۹ ش.
- شفیعی‌کدکنی، محمد رضا، مفلس‌کیمیا فروش، تهران: سخن، ۱۳۷۲ ش.
- شعبانی، عطیه و محمودی، فتانه، «نقش حکام و اشراف در تعیین هویت هنر دوره سلجوقی (مطالعه‌ی موردی هنر سفالگری، مجله مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، سال اول، شماره اول، ۸۷-۱۰۱، ۱۳۹۹ ش.
- لمبتون، آن، ساختار درونی امپراتوری سلجوقی، ترجمه حسن انوشه، ج ۵، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱ ش.
- عطار، فریدالدین، دیوان، به اهتمام تقی فضل‌ی، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶ ش.

- ناصر خسرو قبادیانی، دیوان، به کوشش مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۷ ش.
- ناصر خسرو، سفرنامه، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار، ۱۳۳۵ ش.
- نظامی عروضی، احمد، چهار مقاله، تصحیح محمد قزوینی، تهران: صدای معاصر، ۱۳۷۹ ش.
- ظهیرالدین نیشابوری، سلجوقنامه، تهران: خاور، ۱۳۳۲ ش.
- مریام، آلن، انسان‌شناسی موسیقی، ترجمه مریم قرسو، تهران: ماهور، ۱۳۹۶ ش.
- مشکور، محمد جواد، تاریخ ایران زمین، تهران: اشرافی، ۱۳۶۳.
- میر علی نقی، علیرضا، کتابشناسی و مقاله‌شناسی توصیفی موسیقی ایران، تهران: حوزه هنری، ۱۳۸۶ ش.
- هرن، پاول، تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه رضازاده شفیق، تهران: ابن‌سینا، ۱۳۴۳ ش.
- ورجاوند، پرویز، کاوش رصدخانه مراغه، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴ ش.
- ویلسون، کریستی، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: یساولی، ۱۳۶۶ ش.
- Hillenbrand, Robert, The Relationship between Bookpainting and Luxury Ceramics in 13th century Iran the art the Saljughd in Iran and Anatolia, proceeding of a symposium held in edinburg in 1982, mazda, California, 1994.
- <https://asia.si.edu/object/F1925.4>
- <https://asia.si.edu/object/F1938.12/>
- <https://asia.si.edu/object/F1938.13/#object-content>
- <https://art.thewalters.org/detail/14975/fritware-beaker-with-a-seated-person/>
- http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/124989/Bowl_Depicting_Bahram_Gur_and_Azada
- www.shangrilahawaii.org:8080/emuseum40
- <https://Cincinnati Art Museum - DSC03996.JPG>
- <https://Cincinnati Art Museum - DSC04083.JPG>
- [https://Cincinnati Art Museum - DSC04014 \(cropped\).JPG](https://Cincinnati Art Museum - DSC04014 (cropped).JPG)
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Periodo_selgiuchide,_bottiglia_con_tre_musicisti,_iran_1190-1210_ca.jpg
- <https://collections.vam.ac.uk/item/O85911/bowl-unknown/>
- <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/mik/miklaterislam.html>
- <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/mik/miklaterislam.html>
- <http://Gulbenkian museum - Inv. 999.jpg>
- <http://www.photo.rmn.fr/archive/16-508306-2C6NU0A707AUG.html>
- <http://www.khalilicollections.org/all-collections/islamic-arts/>
- <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2012/arts-of-the-islamic-world-2012/lot.175.html>
- <https://www.flickr.com>
- <https://images.metmuseum.org/CRDImages/is/original/DP353097.jpg>
- <https://i.pinimg.com/564x/70/e8/75/70e8756b3063e61ab869bd834fbedb19.jpg>
- <https://i.pinimg.com/564x/c3/e5/d2/c3e5d2cedcc7d4143ae6973f76455aa9.jpg>
- <https://i.pinimg.com/564x/4f/21/6f/4f216fd7e5debab62c0e2f8972af284c.jpg>
- <https://i.pinimg.com/564x/dd/1e/0c>
- <https://i.pinimg.com/564x/11/cb/8c/>
- <https://i.pinimg.com/736x/3c/78/d5/3c78d5c0756dd4e68d2a169c0f148eb3.jpg>
- <http://www.publicdomainpictures.net/v>
- <https://collections.artsmia.org/art/1089>
- <https://i.pinimg.com/564x/99/f0/97/99f097905836b8811d4a94>
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451358>
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451444>

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446899>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451389>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/140008694>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/642147>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/448236>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453850>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451379>
<https://www.miho.jp/booth/html/artcon/00000495e.htm>
<https://www.pinterest.com/offsite/?token>
<https://sothebys-com.brightspotcdn.com/dims4/default/b97a038/2147483647>
<http://users.stlcc.edu/mfuller/russia2006/HermitageIslamicGlazeLgJ248.jpg>